

Sz. Tóth Gyula

Szimultán önmagunkkal

Oláh András: A szökevény – Az utolsó játszma (drámák)

A Szerző régi barát, az ország különböző pontjain találkoztunk, a fővárosban, Mátészalkán is többször különböző irodalmi, pedagógiai akciókban. Egyszer a zuglói kertkapunkig is eljutott, pár éve sietve adott át egy verseskötetet. Most drámakötet küld: *A szökevény* és *Az utolsó játszma*. Történelmi drámák, az első gróf Batthyány Lajos miniszterelnökről, a másik gróf Tisza István haláról. András verseiről, drámáiról is írtam már, megint fontos munkákat tesz le: jeles példák a magyarságról, harcainkról, kiállásunkról, szabadságról – küzdelem a hatalmakkal, küzdelem önmagunkkal. Éles viták közepette morálról, törvényről, magatartásról. És nemzetéről, birodalmakról, véreskező „operett-forradalmárok”-ról.

A hátsó borítón olvasható hitvallás, mint cövek, mint a „természet dicső oszlopai”, öntudatunk, hitünk támaszai: „Tisztesség, becsület, hűség és lelkiismeret: ezek azok az alapok, amelyek nélkül nem maradhat talpon sem ember, sem nemzet – és amelyek nélkül bizonyosan győzedelmeskedik a behódolásra kész ösztön.” Eligazító gondolatok, nincs irgalom. Pontosabban, ahogy József Attila írja *Ars poetica* című versében: „Nincs alku –”. A művek kérdésköreinek középpontjában a nagy személyiségek erkölcsi tartása, társadalmi szereptudata, önbecsülése áll. De vannak a mondandónak más aspektusai: árulás, a hatalom élése és visszaélése a joggal. A hősök megbecsülése a nemzet által. A hősök ismerete, példák továbbélése. És a „nem hősök” tartása. Tömören: nemzeti sorsunk. Mind mai aktualitásaink.

Függöny fel! „A szökevény”. Játszódik 1849. október 3-án a pesti Újépületben. Az öt szereplő: gróf Batthyány Lajos, Magyarország volt miniszterelnöke, Julius Jakob von Haynau tábornok, az osztrák császári csapatok főparancsnoka, Ludwig Welden tábornok, 1849 májusában az osztrák hadsereg ideiglenesen kinevezett főparancsnoka, Haynau adjutánsa, egy őrpáncsnok. Öt jelenet egy helyszínen, Haynau szobájában. Nincs felvonás. Az első két jelenet lélektani, morálfilozófiai előkészítés: Haynau és Welden nagy vitájában bontakozik a gondolkodások, a magatartások váza. A helyszín szikár, katonás leírása kellő háttér a feszes párbeszédhez. Birodalmi vezetési, katonai stratégiai-taktikai kérdések zuhatagában a fő elszánás: a rebellis magyarokat meg kell leckéztetni. Haynau móresre akarja tanítani őket. Welden másként érvel: „Rettegésben sohasem születnek jó alattvalók.” Mindketten a Birodalom érdekeit tartják szem előtt, de másként. Haynau szerint a magyar csőcselék nem képes a lojalításra. Tehát: bilincs, bitófa. A tények

sem hatják meg, miszerint a bécsi rebellió kirobbanásakor Batthyány már nem volt miniszterelnök. Bitófára vele. És így éppen, hogy „mártírt csinálsz” belőle, figyelmeztet a tábornok. „Hadd rettegjenek tőlem az alávaló bitangok! (...) A törvényt pedig eztán úgyis mi írjuk majd!” – söpri le Haynau. Csakis az uralkodónak tett esküje lebeg szeme előtt, szabad kezet kapott. Mindez szabadjára engedi jellemét, vérengző ösztönét.

Következik a forrpon, a 3., a nagyjelenet. Fagyos bemutatkozás, noha ismerik egymást. Az egyik oldalon a Birodalom fővezére, a másik oldalon egy magyar gróf, „Öfelsége, V. Ferdinánd által kinevezett magyar királyi miniszterelnök”. Ez csak olaj a tűzre. Batthyány bátor, okos vitázó, kimondja, hogy a tábornok gyűlöli a magyar népet. „Csak megvetem”. Az sem hatja meg, hogy a magyar nép is a törvényes rendet védte. Sorjáznak az ellenérvek mint állítások: nem engedelmességek az uralkodó akaratának, a magyarok visszaéltek a nagylelkűségével. Azt már meg sem hallja, hogy az uralkodó megszegte ígését, „nem tartotta be a maga által szentesített törvényeket”. Hogy a magyarok alkotmányosságot, törvényeséget, szabadságot akartak! Ez mind lesöpörve: „Vadagnak ketrechen a helyük... Most én vagyok a törvény” – hörgi Haynau. A kocka el van vetve. Batthyány kiáll hazájáért, nem fél a haláltól, rég fölkészült rá. A mennyiségben is – indokoltan – hosszú (12 oldal) jelenet izzása még a kőkemény, megingathatatlan Haynaut is vitára készíti. Belemegy a vitába, fölindultan, dúltan. A kíméletlennek mocorog a lelkiismerete?

Az elvakultság, a gyilkos ösztön felülír minden szabályt, észérvet, még fővezéri minőségben is. (Vagy ez az ilyenekre különösen jellemző?) Valakinek bűnhődni kell! Mintha csak ez szolgáltatna neki elégtételt. (S talán adna neki megnyugvást. Vagy némi igazoló felmentést.) Erre következettünk a 4. jelenetben a morális Weldennel vívott utolsó párbeszédet olvasva. És nincs elégtétel: Batthyány öngyilkos lett a cellájában. Az nem lehet, tartsák életben, tör ki Haynauból: „Előlem nem lehet csak úgy elmenekülni!” Ha előle nem is, „de a bitófa elől igen” – nyugtázza Welden. No, akkor ki a szökevény? Batthyány legalább a halált szabadon választotta meg. „Mégis megszökött...” (A drámaíró, noha jól ismeri a történetet, megengedheti magának ezt a végjátékot. Tudjuk, hogy a valóban öngyilkosságot elkövető, súlyosan sebesült Batthyányt végül a sortűz elé támogatták. De a bitófa elől megszökött.)

Rövid szünet. Csak nehezen oldódunk. Föl sem ocsúdunk, s következik „Az utolsó játszma”, gróf Tisza István haláláról. 8 jelenet, 6 szereplő, 1 helyszín: a Hermina úti Róheim-villa, Budapesten. Szereplők: gróf Tisza István volt miniszterelnök (57 éves), dr. Radvánszky Béla báró, Tisza orvosa, barátja, gróf Tisza Ilona, Tisza István felesége, gróf Almássy Denise, Tisza István unokahúga, gróf Széchenyi Aladár, Tisza egykori politikai ellenfele, Dömötör, Tisza

inasa. Történik: 1918. október 31-én a délutáni órákban. 14 órakor kezdünk, sötétedéskor már végzünk is.

Az első jelenet a villa barokkos ízléssel berendezett szalonjába nyit. Az izgalommal vegyített beszélgetés során megelevenednek a kint játszódó események. Mindez a beszélők közlése, véleménye, magatartása nyomán, mindazzal telítve. Nem szaloncsevej folyik grófok között, szinte mikrokonferencia zajlik, az időszerről probléma összetett, bonyolult, ekkor Magyarországon tények és indulatok keverednek, a tények lassan feledve – ehhez elemző beszéd kell. Problémahelyzet van. A diagnózist sem könnyű megállapítani, nemhogy terápiát adni. Lövetni vagy menekülni? Ez itt a kérdés. Mi egy felelős miniszterelnöknek a feladata súlyos időkben? Az elemző kibeszélés világos, érthető tálalásban kapjuk az első, szükségképpen hosszú jelenetben. A szereplők nemcsak a témák sarkpontjait képviselve vezetik elő gondolataikat, hanem egymással vitázva bontják ki a témakört, teszik szemléletessé az alaphelyzetet. Ehhez legjobb, ha sakkozunk egyet. Kiváló dramaturgiai fogás. A sakkozás figyelmet, összpontosítást, a részek és az egész átlátását, mérlegelést és döntést igényel, és felkészülést az ellenfélből. Ez egyszersmind oldja a jelenetet, színt, mozgást visz bele. A játék közben, azzal együtt gondolkodnak és közölnek a szereplők, az olvasó (néző) a játék ütemében követheti a gondolatmenetet. Miközben a szereplők is fontolgathatják a mondandót, az olvasó megérti a probléma sokszögét, követni tudja a húzásokat-lépéseket. Maga is sakkozik.

Lássuk a sokszögű problémát. (Szükséges ismertetni, hogy későbbi következtetéseink majd világosak, érthetőek legyenek az olvasó számára.) Felbolydult az ország, a tömeg mozgatja a politikát, a politika mozgatja a tömeget. A zavargások kaotikus állapotot idéztek elő, amely „még a törvénytisztelő átlagpolgár hitét is megingatja a kormányzó erőben”, szögezi le Tisza. Szomorúan veszik tudomásul, hogy az anarchia megkeverte az egyszerű embereket, a személyzet egy része elment, a házukban megbecsült, kedvelt szolgálólány is egyszerre csak odébbállt. Másutt is hasonló történt, a komorna eltűnt, vele az ezüstkészlet néhány darabja is. Szólamokkal hergelhetik az elégedetlenkedőket. Radvánszky szerint Károlyi és a szocialisták erre játszanak rá. Vagy csak a jogos elégedetlenséget, a csalódottságot használják ki. De ki szította az elégedetlenséget? A probléma egyik gyökere maga a háború, jól tudja ezt Tisza. „De ebbe belekényszerültünk, a hatalmak háborút akartak”, mondja. És most, a nemzetáruló „ál-ellenzék” Tiszát teszi felelőssé. Bűnbaknak kiáltják ki. A miniszterelnök egyezkedni nem akar. Hisz az egyetemes igazságban, a rendet törvényekkel akarja betartatni, ez a felelős kormányzat dolga. De kivel lehet tárgyalni? Amikor, Tisza szerint: „Nagyon is kidolgozott forgatókönyv szerint alakulnak az események, ahogy 1912-ben is! Károlyiék csak azért igyekeznek a spontaneitás *látszatát* kelteni, mert a felelősséget nem merik vállalni!” Amit ő demokratizálásnak nevez, „az az anarchia törvényesítése”.

Sorjáznak a témák: választójog, szabadelvűség, szociális segítség, oktatás, döntések... A vállalkozásalapítás szabadságáról Tisza a következőket tartja: „... el kell érni, hogy kiművelt emberfők sokasága alkossa a társadalmat, hogy származásától függetlenül mindenki egyenlő eséllyel tanulhasson... Arra kell esélyt teremtenünk, hogy bárki tulajdonhoz juthasson, azzal szabadon sáfárkodhasson! Saját felelősségére és saját kockázatára!” Akik nem képesek saját sorsukat irányítani, azoktól nem lehet elvárni, hogy „mások sorsáról felelősséggel döntsenek”.

És jönnek a proletárok. Nem kopogtatnak, lőnek. A család kéri Tiszát, meneküljön. A miniszterelnök önvizsgálatot tart: „küszöbön állt a háború, nem tehetted meg, hogy szembehelyezkedjen az uralkodóval és Ausztriával”. És most ki maradt mellette? Őt a protestáns erkölcs vezeti, hogy szembe tudjon nézni önmagával. Nem akar valahol „meghúzódni”, még a családja kedvéért sem, pedig gyötéri a lelkiismeret, hogy nem adta meg nekik azt, amit megérdemelték volna. „Minden időmet az ország gondjainak szenteltem”. És ha Károlyi lesz a miniszterelnök, talán majd kérni fogja a segítségét. Dőreség. „Isten óvja meg ezt az országot attól a szélhámostól”. És ha az antanttal szemben mégis eredményesebben képviselheti az országot? Tisza határozott: „Egy magyar politikus ne más hatalmak elvárásainak igyekezzen megfelelni, hanem a haza érdekeinek rendeljen alá mindent!” Tisza nem hiszi, hogy az „antant fő korifeusai Magyarország érdekeit segítik. Mi nekik senkik és semmik vagyunk! El akarnak bennünket taposni! És ha nem vigyázunk, el is taposnak”. Azok beszélnek nekünk demokráciáról, akik „rezervátumot építenek az őslakosok számára? (...) Nekünk, akik Európa első nemzetiségi törvényét alkottuk!”

A kocka el van vetve. Fokozódik az izgalom, rövidülnek a jelenetek. Tisza nem alkuszik, nem akar számolni az „operett-forradalom” vezetőivel. Almássy Denise felvetésére, hogy az emberek miért keresik a bajt, ezt válaszolja: „Talán mert a magyarnak ilyen a természete. Folyton lázong, elégedetlenkedik... A törvényes rendben bízunk. Ha összetörik Mózes kőtábláit, „az isteni gondviselés azt rója ránk, hogy újra bízók legyünk, és egységesebbek a cselekvésben”.

Fegyveresek rontanak a házba. Tisza nem futamodik meg, egész életében így élt. „Miért változtatnék rajta az utolsó órában...” Kilép az előszobába. Lövésnek dörrennek. Sikoltozás. Lábdobogás. Függyöny.

Közelítések a drámairodalom felől. Élő, „mozgékony-mai nyelviséggel” megírt darabok, ahogy Tarján Tamás jellemezte: Oláh András a „drámát is líraként érzi”. A téma, a helyzet hevülete visz, de nem lesz, nem tesz csapongóvá. A költői nyelv fegyelmez, gördülve mederben tart, a cselekményt, még a játék, a sakk lépései is mozgatják, szabályozzák – sakk/játék, sakk/nyelv. És így dráma. Menet közben (ahogy a lépések diktálják) alakul a parti, a beszéd közben alakul a „nyelvelés”, a beszéd. És így a gondolkodás, a gondolkodtatás. Az író viszi a játék/nyelv, ritmusa van a beszélgetésnek.

Oláh drámáira jellemzőek a klasszikus keretek, elemek. Követi a hármas egység elvét. A tér egysége: a dráma az elejétől a végéig ugyanazon a helyszínen játszódik, nem nyilvános helyen, nem a problémák sűrűjében, például az utcán, tárgyalóteremben, ez elvonná a figyelmet, oda a sűrítés. A zártabb hely erre alkalmasabb. Az idő egysége: mindkét darab pár óra alatt játszódik le, a másodikban az idő múlását faliórán lehet követni. A cselekmény egysége: fut a főcselekmény, a hozzá kapcsolódó, fontos, külső, történelmi „mellékcselekmények” beépülnek, tudunk, hallunk róluk. Jellemző a világosan, logikusan felépített pár/beszéd, lendületes érvek, ellenérvek. Mint Corneille és Racine drámáiban jelen van a szükségszerűség elve, amikor Szerb Antal szerint a szerző kiküszöböli a véletlent a cselekmény irányításából, és „minden szükségszerűen következik az eleve adott körülményekből és a szereplők jelleméből”, esetünkben lásd Batthyány és Tisza. Az érzelmek kezelésével, az indulatok fölötti uralkodással a racionalitás, a következetesség jegyében gördül a cselekmény. És így jutunk el Sartre-ig. Ezen összefüggésekről már korábban írtam a *Szerző Átokverte* című, három művet tartalmazó kötet kapcsán. (Lásd *Elnyelni könnyeinket végre*, Hitel, 2007. szeptember, 119–126.) Akkor is felvettem, most is aktuális: „Érdekes és érdemes lenne, egy összehasonlító elemzés során, nyomon követni a magyar és a francia nép sorsát, fordulópontjait, a hasonlóságokat és az eltéréseket. Talán, így meg lehetne ragadni, a két nemzetre jellemzően, az ember társadalmi viselkedését, magatartásának mozgatórugóit. Miként tudta sikerre vinni a forradalmat az egyik, s miért nem a másik?”)

Itt nemzeti drámáról van szó. Tézisek fogalmazódnak meg, de mégsem nevezhetjük a sarthe-i értelemben használt tézisdramáknak. A művek „diskurzív, intellektuális” jellegét megadja a Szerző egyéni gondolkodásmódja és stílusa, a szereplők élő alakja, magatartása. A művek egyszerre két szinten léteznek: benne van az író-művész meghatározottsága, a szellemi, hites azonosulás (elkötelezettség), de ezen túllépve, benne van a „többiek”: a nemzet, a nemzeti lét s így a világban-való-lét. Oláh objektív, de nem személytelen tudást közvetít, nem történelmi ismeretanyagot ad át, azt a „bonyolult játékot és viszonylatrendszeret teszi élményszerűvé, amelynek során az ebben a világban való lét egyszerre objektíválódik és szubjektíválódik”. Nagy Géza elmélkedik így Sartre drámáinak értelmezése kapcsán. Oláh nemzeti elkötelezettsége, annak drámáit egyéni, „látens” költészettel tölti meg, mely telíti hőseinek érzelmeit, indulatait, eszméit, eszményeit. (Ha nem is úgy, mint a versben beszélő Corneille, a XVII. század nagy francia klasszikusa.) Mert, noha e darabok hordozzák az intellektuális színház jellemzőit, cselekményükkel, hőseikkel inkább a klasszikus drámához kötődnek. Így jutunk el Németh Lászlóig, a történelmi drámáihoz való hasonlóság és eltérés kimutatása elemző dolgozatokat igényel. Érvényesnek tartjuk korábbi megállapításainkat: a darabok „... a dialógusdráma vonalában

kapcsolhatók a Németh László-i drámaszerkesztéshez”. Oláh András dráma művésze megérett egy alapos, átfogó értelmezésre.

Utójáték. Töprengés történelmünkről. A két dráma felkavar. Van *katarzis* – van esély a *megtisztulásra*. Jó szokásnak megfelelően színház után levezetésre van szükség, kis szupé, kis oldódás. Kávéház helyett csendes borozó illik a tünődéshez. A mi felvonásunk következik. A két dráma összefügg, történelmünk vonalán folytatódik a játszma: Hőseink... hősök... történelem... hőseink sorsa, hazánk sorsa... mindennapi hősök... Át kell tekinteni az összefüggéseket, a mi hangsúlyainkkal. A drámákban ott vonul végig: mindez szövetségi kötelékben történt meg velünk. Birodalmak törvényes tagjaiként lettek hőseink vesztesek. Tragikus hőseink vannak. Szerencsés Károly ad értékes elemzést erről. (*Élni vagy halni a szövetség oltárán*, Magyar Nemzet, 2014. szeptember 5., 8.) Történelmünk során a magyar állam, szövetségben, másodrendű, alávetett helyzetben volt, szabad akaratunkat, önállóságunkat hangsúlyoztuk, de örök rebellis tartomány maradtunk. Például a Habsburgok jogosítványai illuzórikussá tették a szövetség egyenrangúságát, és Ferenc József, nélkülünk döntve kirobbantotta az I. világháborút. Jött a Harmadik Birodalom, és „benavigáltuk magunkat” a szovjetek elleni háborúba. Bukás, a külső erővel együtt, a mi hibánk is, szögezi le a történész. És a legutóbbi, a Varsó Szerződés tagjaként, 1956-ban a fő szövetségi leveri a forradalmat. Rebellióra hajlamosak vagyunk. A XXI. században itt az újabb szövetség: Európai Unió. Birodalom.

Szövetségi kötelékben folyik a baj/vívás, modern korunk: szövetségi történetünk és bukásaink. Nem lesznek hőseink. Nincs szükség hősökre. A mai „látványidőkben” másmilyen hősökre van szükség, olyanokra, akik a bajt nem vívják, de szítják. Engedelmes nemzet a birodalomban, erre van szükség. Közben a szövetségesek aprítják egymást, nemzet nemzet ellen. Nemzeti hősök helyett nemzetfeletti szereplőkre van szüksége a birodalomnak. Le a nemzeti hősökkel! És a mellékszereplők? A polgárok? Engedelmes együttműködést várnak el tőlük. Tűrést. Miközben szabadságot propagálnak. A mindennapok játszmájában mit tehet az ember? Csatlakozik a csöcselékhez, vagy marad tisztos polgár? Elégedetlenségre mindig van ok, még jogos is. Mennyire tud eligazodni az akciók sűrűjében? Mennyire lát át a szitán? Nem könnyű. Nagy a szorítás. A tömeg hatalom általi manipulálása éppen az I. világháború idején kapott lábra. Azóta virágzik, és egyre hatásosabb lesz. Van teendő házon belül is. Szóval, van játszma bőven. Melyik lesz az utolsó? „Vagy elveszünk egy szálig...?” Vagy, ahogy egy másik történész gondolja (B. Szabó János, Magyar Hírlap, 2011. augusztus 13., 13. o.): minden vereségünk dacára, mi még mindig itt vagyunk. Ottlikra hivatkozik. Talán a vereségeket kéne tudni kamatoztatni. De, mint ahogy ő is megállapítja: „Régóta

szakadék tátong a kutató történészek és a tankönyvek között”. Nagy a tét az Oláh-drámákban. Sorsunk feszül bennük. Gondolkodjunk el rajtuk, talán kamatoztatni tudunk valamit javunkra.

Noha a darabbeli konkrét játszmák végét, a történet végét ismerjük, a szereplőkkel visz bennünket a lendület. Az író az olvasót is bevonja a játékba – szinte felteszi a kérdést: vége a játszmának? Tudjuk a választ, de hihetetlen. De kinek a játszmája ez? A nézőé vagy a saját történetünké? Netán a saját történelmünké? Melyben nagyjaink, a hősök elbuknak. Elbuknak hőseink, ezért tartunk itt... keseregni, búsongani a mi történelmünkön – nem erre ösztökélnek a drámák.

A drámák hősei „saját halálukat halják”. Csejtei Dezső ad plasztikus képet a rilkei „saját halál” motívumról. Mert a „rilkei »saját halál« nem csupán a vég kérdése, hanem az egész életé”. (*Amikor a fejünk fölött az ágak összeérnek*, Magyar Nemzet, 2014. október 31., 8. o.) Batthyányt, Tiszát megfoszthatták jogaiktól, meggyőződésüket, érzéseiket is igyekeztek elvenni tőlük. Kifosztottságuk elérte a maximumot, mert úgy érezték, nincs remény, hogy olyan halált haljanak, mely saját „létükben érik, amelyben vágy volt, inség és értelem”. A rájuk kényszerített halált nem tudták elfogadni, nem tekinthették sajátjuknak. Olyat választottak, amelyet létükkel valahogy ők is formáltak, amilyen létük „végbeteljesüléséhez a megszervezésben” hozzátartozott.

Oláh András, a történelmen, a politikán túlmutatóan, széles és pontos pszichológiai, antropológiai ismereteket mozgat időben–térben, így ébreszti rá az olvasót, hogy ő is a történetek alakítója. Légy hő! Legalább legyen „saját életed”. Talán nincs vége a játszmának.

Epilógus, nyitással. A drámai játék ön/vizsgálatra késztet. Érdekes véletlen, hogy a drámák íróó elemzése éppen október 23-án kulminált, 2014-ben. Fel kellett tenni a kérdést: egyetértésben emlékezhetünk ma a forradalmakra? 56-ban a külföld méltatta és elismerte, hogy Magyarország hősieken szakítani akart a diktatúrával, demokráciát, jogállamiságot, szabadságot akart. Erre a rendszerváltásig várni kellett. Majd beléptünk az Európai Unióba, a nagycsalád befogadott. A magyar nép éppen októberben nyilvánította ki véleményét: az önkormányzati választásokon szabályosan, demokratikusan szavazott bizalmat a kormánypártoknak. Ugyanakkor, az 56-os ünnepségek szinte előestéjén, már kedden, az Európai Parlament (EP) strasbourgi ülésén, éles vita folyt „a demokrácia, a jogállamiság és az emberi jogok magyarországi helyzetéről”. A tudósítások szerint a plenáris vitán a képviselők „zömmel pártállásuknak megfelelően bírálták, illetve méltatták a magyarországi viszonyokat”. Éles szócsata folyt a nyugati politikusok részéről. Úgy tűnik, egyrészt általános, parttalan szócséplés folyt demokráciáról, liberalizmusról, a magyar „kérdés” csak ürügy volt. Vajon a támadó szereplők, a mai

nyugati értelmiség egy része ismeri-e a külföld 56-ról szóló megítélését? Kiderül, néhányan még a konkrét témát, a helyzetet sem ismerik. Ez nem akadályozza meg például a holland képviselőket, hogy ellenvéleményt fejtsenek ki a magyar demokráciával kapcsolatban. Az a benyomás alakul ki az emberben, hogy a liberalizmus megfellebbezhetetlen tudói, szerintük a kereszténység nem fér bele a liberalizmusba. És a királyság? Esetükben (is) a királyság és a liberalizmus jól megfér egymással. (Érdekes konferenciátéma lehetne: a liberalizmus és a királyság a modern államban. Semmi bajunk ezzel, közünk sincs hozzá, csak úgy, elméletileg érdekelne.) De erről a hollandok hallgatnak, s általában más uniós országok sem bolygatják saját hazájukat. A problémákat otthon intézik, demokratikus keretek között. Nem így mi, magyarok. A strasbourgi vitából nem hiányoztak a magyar politikai baloldal képviselői. Azok, akiket itthon a nép leszavazott. Ott, a nagyobb család kebelén még hevesebbek voltak, mint nyugati barátaink. 1956-ban egy diktatúrától igyekeztünk megszabadulni. Igaz, a szovjet barátaink tankokkal jöttek. Ám most is a szövetségeseinkkel viaskodunk az egyre táguló világ hálójában. Pengeélen táncolunk – se kint, se bent? Megoldás: kölcsönös tisztelet, méltányos egyeztetés.

Az egész megértése történelmünkbe helyezve, az összefüggések értelmezése a mai napig tart. Például az, hogy borús, tragikus eseményeink többnyire októberben történtek meg. (Erről Szerencsés Károly történész ad pontos kimutatást (Magyar Nemzet, 2014. október 22.) Megint október van. És pusztítás ma is, nem kopogtatnak, törnek, zúznak. Új dráma íródik?

Mindezeket két színműdarab váltotta ki belőlünk. Oláh András, a XXI. század, a modernséget ötvöző, érzékenyen klasszikus magyar drámaírója. Költőien drámai, drámai éleslátással költői. Olvasva is halljuk és látjuk a darabokat, a művek színpadot, tévéjátékot kívánnak.

(Hungarovox Kiadó, Budapest, 2014.)

Szíki Károly

Minden, ami elveszett, visszakerül egyszer Isten tenyerén

Gál Elemér: Út a Héthavasra

Keveset írt és keveset élt. Semmi más baj nincs vele. Ezért telhetetlen az az olvasó, aki ismerte őt, Gál Elemért. Adósunk maradt a még meg nem írtakkal, gondolta mind, ki túlélte őt, hogy csak a 680 oldalas Héthavas maradt utána. Megtanulták a körülötte állók az ő eltávoztával, hogy semmi sem ismétélhető, hogy a sebesült hírhozó nem pótolható, hogy az ő kicsiny várából nagy dolgot csak egyszer lehetett jelenteni.

És mégis! Dacolva az elsiratással, Gál Elemér idézésére 2014-ben megjelent egy karcsúbb kötet. Dicséret élete párjának, aki megmozdította a megdermedt időt, a lefagyott csöveket, melyeken át jelentés érkezik arról, hogy maradtak írásai, és barátai is maradtak, akik írtak róla, és vannak, akik a maradék-termést egybegyűjtik, ne vesszen el egyetlen szem sem. Ez erdélyi szokás ma már, lehet, csak az ő szokásuk. Kányádi szavaival:

Be kell hordanunk, hajtánunk mindent./A szavakat is. Egyetlen szó,/egy tájszó se maradjon kint./Semmi sem fölösleges. (Noé bárkája felé)

A kéve kötője Lisztóczy László volt, a nyelvi lektor pedig Kalcsó Gyula. A legtöbbit a remény ruháját öltő, mindhalálig hűséges asszonya, Zolcsák Anna tette, aki nem nyugszik, nem is nyugodhat, látván a mellőzésbe hajló közönyt, az olvasók fedhetetlen elpártolását egy más kultúra, a lézer és tablet meg az okos telefon irányába, a technika keblére hajolva. Érdekes szívhangok bizonyára azok is, de a deformált de-terminációt valahogy megkísérli Anna asszony is feltartóztatni. Nem hiába harcol, még ha kevesebb sikerrel is jár, mint érdemelné, de a Gál Elemér által nagy szakmai és lelki igény szerint leírt gyöngyszemeket összegyűjtötte, és megjelenhetett az *Út a Héthavasra*.

Az Erdélyből Egerbe érkező író idézõ kötetet egyetlen fotó öleli körül. Talán éppen a Héthavas, talán valami más, de érzelmes, lélekmelegítő, így kínálják magukat a krónikás gondolatai, barátainak róla szóló írásai. Jó kézbe venni! – ez az első impulzus. Mert a lélek és a vágy már vinné az olvasót oda, ahová mindig vágyik, Nagy-Magyarország keleti határai felé. Aki ismerte a szavak nagy mesterét, s olvasta is őt, tudja, hogy a belbecs is jó lesz. Melegíti a kültakaró, hogy felmelegített friss szavakkal töltse idejét olvasója.

Az özvegye vigyázó örként áll a Gál Elemér bevezető útszakaszon, mert ő elemi

kötelezettségnek érzi, hogy aki élete legfőbb emberéért tenni akar valamit, azt hálás köszönettel fogadja. Csakhogy Gál Elemér a féltehetséget mindig kivetette a maga közeléből. Udvarias volt, meghallgatta udvarlásait, de el nem fogadta. Ezért a dilettánsokat le kell választani az életművéről! Ennyivel tartoznak neki valódi tisztelői.

A kötet minden fejezete más és más, de összefűzi valami láthatatlan szál, az igényesség és ígélet. Igényesen idéz, és idézve igényességet terít az olvasó elé. Tanár ember volt, azt mondják, ez elvárható ilyenkor. De mértani pontossággal érzelmes és szelíd ugyanakkor. Hihetetlen szeretettel beszél hazáról, emberről, tájról és tárgyról. Tanít szeretni és szervezni a szeretetet. Lázít és lázad, ha kell, s ha szükségesnek látja, felveszi a páncélt, hogy védje a megcsonkolt hazát vagy a lecsonkolt ágakat.

A *Trianon* fejezet eleven tűz. Fájdalom, mert izzó seb, égető tehetetlen düh, mint Mohács után, mint 1956 előtt. Egy nemzeti vértócsa, mely a nagyhatalmi játékok után itt maradt felszáradásig. Aztán varasodó viszkető seb mindhalálig. Aki ismerte Gál Elemér szelíd mosolyát, és csak azt ismerte, alig hiszi, hogy a csendes felszín alatt ilyen hatalommal élt a vulkán ereje. Aki pedig ismerte, csak eltűnődik: ejnye! – Kár, hogy nem láttam meg benne a lázadó zsenit, s csak magunkhoz édesítettük a kedves intelligens embert, miközben vezér kellett nekünk, s nem vettük észre, hogy köztünk jár.

Amikor 2000-ben megírta *Trianon* esszéjét Gál Elemér, akkor a magyar politikai vezetés csak gumitalpú cipőben közlekedett ezen az úton, mackónadrágban, hogy susogása se legyen, hogy arra járt. De Gál Elemér erről dalolt. Igaz, milliós karóra nem villogott a karján, és 70 milliós házat sem vett a fiának és nem álmódott olyan palotákról, amelynek csak az erkélye 700 négyzetméter. Pedig ha valaki, ő megérdemelte volna. A Csebokszári lakótelep mindenki számára nyitott ajtajú kis lakásában halt meg az ötödik emeleten, éppen azután, hogy a nyomdából hazahozta a könyveit, és segítette azt felcipelni az emeletre. Szép halál. Kisimultak ráncai, amint elkészönt ebből a megszenvedett világból, melynek egyik tragikus istállója éppen Trianon volt.

Gál Elemér nem rakja nagyságrendbe szavait, nem húzza mosolyosabbra kijelentéseinek ajkát, hogy jobban tetsszenek az itt állomásozó diplomatáknak, nem érdekli, hogy valaki összehúzza szemöldökét, hiszen az övé már Rózsa Sándor idejéből összevonva, már akkor is így volt, amikor tanító szerepében játszotta a boldog embert, mélyen boldogtalanul, a nebulók meglegedésére. Nem válogatta ki szavait, mert nem piaci bevásárlás az ő írása. Nem az érdekérvényesítés melegházában növekedett az elhatározása: Trianonról a valóságot vagy semmit! Ez az írása is olyan elhatározás terméke, mint mindahány e könyvben. Már nem tarthatom magamban, mert szétfeszít, megöl, ki kell énekelnem ezt a fájdalmat. Csak magam miatt, lehet, hogy megmaradjak, de nemzeti igény szerint fogalmazva, hogy a megmaradási esély hadviselőit a remény tablettáival ellássam. Csak reménynek, de annak biztosan. De biztosan nem csak ezért. Tanítani kellene és lehetne őt, ha más tananyag

nem lenne a tanári szobák vitrinjében. S ha vannak is, ezt be kell emelni oda, ahol sorozatlövéstől véres a nemzet inge, ahol akarják még életben tartani a nemzetgyalázat lefejtését a nagy haza testéről.

Zokog és ropog ez az írás. Egy ember görnyed alatta, mint Atlasz. *Vagy mint Atlantisz, a rég elsüllyedt ország. Halljátok? Erdély harangoz a mélyben.* Ezek Reményik szavai. És hogyan harangoz a haragos Gál Elemér? *„Nekünk múltunk, és jövőnk volt egyszerre ez a föld. Ezért fáj minden magyarnak, mert nem csak területet vettek el, hanem népet is a magyarság testéből, akiket szellemi-erkölcsi rabkenyéren tartanak a tiltások börtöneiben, ahol még könnyeinktől is elveszik a szabadságot – a szabadság és jogát”*

Tanít és tanítva tanít. Ösztönösen hiszi, s mert az értelem nem kapcsolja le erről az éltető gépről, hát hiszi: egyszer tanítani fogják az ő *Trianon*-tanulmányát. Ezért okos és oktalan történészek, államférfiak nevét emeli fel, magasra tartja, hogy Atlantisz mélységéből az erdélyi süllyedésből megmaradt részek felett még jelszavakat skandaljának a megmaradásról, az elhibázott békediktátumokról. De ezek a panelek, a politika likvidátorai közelében élő, velük szervesen együttműködő figurák mondatai – bár jó hallani őket, hogy pusztulásunk mérhetetlen voltát és megtervezését megvilágítsák – erősen hiteltelenek, mert ők is ott voltak a versailles-i rögtönzésnél, melyben egy nemzetet keresztre feszítettek. Ezt Gál Elemér is így érzi, látja, de láttatni akar, hát felemel néhány elemlámpást.

Sokat fizettünk azért, hogy a környező országok örömnepélyét finanszírozzuk. Az író szerencsére nem békél a feledést előíró szabadkőműves Világrenddel, nem akarja elhallgatni a békeparancsba csomagolt feltételt, mint szabaduló politikai foglyoknak: na, erről aztán ne beszélj, mer aztán! Beszél és mondja, mint Sütő gyermeki figurája: *mondod még? Mondom!* És akkor jön az állon ütés. Sosem beszélt róla, mert nem volt panaszkozó fajta, hogy hány állcsúcson csapást szenvedett el 1956 szeptemberi vállalása és az anyaországba átköltözés közti időben és azután, haláláig. Hány könnyet nyelt a hallgatásában ez a csendes szavú havasi tudósító. Az Isten a tenyerén tartotta, az bizonyos. De nem emelte magasra, az érdemei szerinti csúcsokra, ez is bizonyos. És ebben az alacsony röptű létben benne van a múlt daca és a jelen szókimondása is *Trianon*ról, a megszálló erőkről, a marcangoló sakálokról.

Egy lélegzetvételi írás ez, egy kiáltás a mélyből, kiáltvány a piramis csúcsán zsírfa hízott vezéreknek. Lehet, egy pohár bikavér mellett, lehet, hogy az asztala fölé helyezett kereszt alatt, de az Isten vezette a tollát, ez érezhető. Csak gördülnek egymás mögé a mondatok és szervülnek tanulmánnyá, leleplező kiáltvánnyá. Szívét teszi az asztalra, mint kitépott nemzeti szívet, s betakarja a nemzeti lobogóval és történelmi csaták zászlóival. Felcsap benne milliók helyett is milliók elégedetlensége, a kormozó láng, hogy nyoma maradjon üvegen, plafonon is: *„ezt a kifordított világot természetes, hogy nem tudta megszeretni a magyarság”*. Játékszerei lettünk a hatal-

maknak, és játékot adtak kezünkbe: csörgőt, hogy maradjunk csendben. Eközben tovább rabolták a bitorló szomszédok a rácsok mögé bezárt magyarság anyagi javait, nyelvét, s ha valaki ellenállt, mehetett a Duna-deltába. Mindez természetesen a diktátum-diktátorok szeme előtt zajlott le, akiknek be kellett volna tartatni az országrablókkal a versailles-i rögtönzés szöveggönyvében megírt szerepeket. A brutalitás, rendőrrattak, a falurombolás mind-mind a trianonisták szeme láttára történt meg, és Gál Elemér erről ilyen jelentést tesz: „*Erdélyben, Felvidéken, Csallóközben, Kárpátalján megállt az idő az emberi jogok felett és azok felhők mögé bújtak.*”

Roppant fájdalommal szakad ki minden szó, amit papíron is vállal Gál Elemér. Csak legyen akarata az olvasóknak, a nemzet szájalóinak és hűségeseinek vállalni őt, mert nem csak érdemi, de érdemeltetni is kell őt. Mert sok tespedt szájaló helyett is írt, szól. Helyettünk is kockáztatta létét, szívét, mely végül éppen ezen gondolatok lépcsőn való felcipelése után hasadt meg.

Kell, hogy a nemzetgyalázók pohárköszöntőjébe egyszer valaki bedobja ezt a kiáltványt. Úgy, ahogyan Wass Albert is tette az *Adjátok vissza a hegyeimet* írásával. Örökké az orruk alá kell dörzsölni, még a déd-ükunokáiknak is. Nyugtuk sem lehet egy percig sem. És amikor nemzeti minimumról, demokráciáról, meg államadósságról papolnak, oktatnak ki bennünket, akkor ki kell nyitni nekik a versailles-i rögtönzés szöveggönyvét és megkérdezni: fiúk, mi az első kört kifizettük. Kölcsönkenyér visszajár! Most akkor ki fog fizetni, fiúk? Azt hiszi a magyar, hogy ti jöttök, kollektív banda!

A szerkesztő nagyszerűségét dicséri, hogy a *Trianon* fejezet után Móricz regényciklusáról írott tanulmányát illesztette be, így kapcsolva össze a gondolat folyamatosságát. Trianon egy nagy kiáltás valami jóért, hit és remény szövéténeke: kell legyen feltámadás! Ahogyan minden bizonyal Móricz sem véletlenül írta 1920-ban az erdélyi trilógiát, úgy Gál Elemér sem véletlenül választotta témául Móricz művét, s írt róla 15 oldalas elemzést. Akkor kellett valaki Bocskay halála után, aki a nemzet lámpását viszi, világít vele, mint ahogy 1920 után is kellett valaki, ki *őrzi sötét pincébe bújva* a megcsonkolt testrészeket, és a maradék hitnek deres ágára lángot lehet.

Gál Elemér, amikor Móricz Zsigmond regényciklusáról ír: *Tündéerkert* (Erdély-trilógia I. 1922.), *A nagy fejedelem* (Erdély-trilógia II. 1935.) és *A nap árnyéka* (Erdély-trilógia III. 1935), akkor maga is keres valamit 2005-ben. Tíz éve hagyta el Erdélyt, s lehet, hogy egy új hazát, amit nem valószínű, hogy meglelt volna annyi és olyan mély szatmári lét után. De kereshette önmaga haza-képén túl az anyaországban meggyötört lelkeket. A változást, egy rezsím bukását, amely bukásért maga is utcára ment 2006-tól. És kereste az alkotó személy feltámasztó kereteit is. Akkor már megjelenés előtt állt a *Héthavas* kötete. Ebben a haza-hon-otthon keresésben jelenik meg a Móricz trilógiáról írott mesterműve. Mert mű ez a javából. Sorskérdés és

sorfordító elmélkedés. Trianon sebeit magában hordozva, mint Móricz, aki ebben a megsebzettségben nem kétségbe esik, és kivonul a közéletből, s visszamegy hallgatni, nem! 1922-ben megjelenteti a *Tündérkertet*, a négy részre tervezett ciklus egyik márványos oszlopát. És Gál Elemér ebbe a korszakváltásba, egy rettenetes kivérzés momentumába kapaszkodik bele, és elmélyülten kezdi megfejteni sajátosan új, modern és pontos eszközökkel Tiszacsécse szülöttének művét. De ez a megfejtés olyan hatásúra sikerül, hogy aki nem olvasta, elpirul és rövid időn belül beszerzi a drámai erejű művet, és aki olvasta, minden bizonnyal hamarosan újra leemeli polcáról a Móricz-kötetet.

Lisztóczy László a bevezetőjének ezt a címet adta: *Aki Egerbe hozta Erdély szellemét*. Igen, ennél találóbban nem lehetne Gál Elemér szellemiségét, írásának stílusát jellemezni, mert minden sorstörténetet saját erdélyiségével átszővi, átvérzi, új hajtásokat növeszt bennük. Nem készakarva erőltetés ez, hanem a természet így rakta össze. Ha ő nézi, erdélyi módra nő a fű, és szatmári harangot hall minden zúgásban. Ezért élvezetesek szavai, s észjárásának finom eredményei. Ezt tetten érhetjük Szilágyi Domokosról írott soraiban, amelyek pontos portrévá formálódnak. De ahogyan másról, bármiről szól, ott van benne ő is. Vérébeli író, aki nem blikkeket, blikkfangokat vagy fan-okat gyárt. Nem gyárt fából vaskarikát, hanem megfejtéseket ad önmaga mércéjével, mindent olvasójára is gondolva. Mert ő az olvasóban nem kísérleti alanyt feltételez. És akiről leírást helyez el a magyar irodalom lapjain, azt alázattal, pontos szike metszéssel végzi el. Ilyen Móricz regényciklusának elemzése is.

A romba dőlt Erdély vezető után kiált. És megtalálja Báthory Gábor személyében. Még egyszer az időpont, amikor Móricz elkezdi írni a regényt: 1920. Csontig kifosztott, szétmarcangolt ország lettünk, idegenek szétmarcangolt terephelye, szabadkőművesek támaszpontja, amely sugallja az írónak: vezető kell az országnak. És lesz vezetője, Horthy személyében, mint ahogyan Báthory Gábor, Erdély fejedelme, a Báthory család utolsó uralkodója az Erdélyi Fejedelemség trónján rendbe rakta a széteső Erdély dolgait.

A semmiből, a lerombolt Erdélyből nemcsak Tündérkertet akart építeni a fejedelem, hanem feltámasztani a szétrombolt országot, amelynek kapujában a megmérgezett Bocskay teteme állt, Habsburgok által kivégezve. Gál Elemér harcot vív a megmerevedett történelmi ítélettel, s minden nehéz súlyt felemelve Báthory mellett von kardot: „*tündérkert lesz kezem alatt az ország, mert látom, hogyan lehet azzá varázsolni.*” Váteszek pedig mindig voltak, ilyen volt Báthory is, aki Bethlen Gábor támogatását is élvezte, mert „benne látta a jó katonát, fejedelemségre termett alkatot, aki életre való férfi, szellemi erő sugárzik belőle, nagyra törő, közismert személyiség”. Gál Elemér kimondatlanul is hiszi, kell legyenek a mai magyar palettán olyan személyiségek, akik az erdélyi fejedelem pozitív tulajdonságaival bírnak. Az író

kevesebbet foglalkozik Báthory Gábor jellemének gyengeségeivel, inkább csokorba köti a javát: *elkápráztatóan gazdag lelkű, nagyra hívatott, fejedelemségre termett alkat, szellemi erő sugárzik belőle, szavára sokan hallgatnak, életre való férfi, nyughatatlan alkotó szellem, vagyónát szórja hűséges hadi népére, a lakosság benne látta a jótévőt...* Azután elsiratja a *Tündéerkert* megálmodóját, a nagyra termett embert, aki a jellemtörténeti fejlődésében megrekedt, ideje pedig nem maradt arra, hogy tévedéseit korigálja: *„felgyorsul a drámai idő, az adott jellem alig változik valamit megjelenésétől végzetéig.”* A fejedelem jellemalkatában ott rejtőzött a lehetőség a választásra, hiszen a jó és a kevésbé jó út megadatott. És a döntés kijelöli: merre tovább? Báthory Gábor elindult a végzete felé vezető úton, amin rajta is maradt. Leghűségesebb emberei árulják el, és adják meg a jelet: kivégezhetővé vált a fejedelem, aki nekik kenyeret adott. És akkor a megsértett férjek, irigyek és féltékenységű középszerek, akiket etetett, itatott és jól tartott, rárohannak, és lekasabolják a 24 éves fejedelmet, aki tündéerkertet akart varázsolni hazájából. Szörnyű párhuzamokra hívja fel a figyelmet ezekkel a lényegkiemelésekkel Gál Elemér. A mai napokra is rálátott még halála előtt? Mert mostanság is ilyen kaszabolós hangulat éled a jótévőkkel szemben, ami független attól, ki hogyan ítéli meg helyzetét. A kaszabolós hangulaton van a hangsúly.

Gál Elemér érzékenyen fókuszál a jellemrajzokra. A fejedelemére éppen annyira, mint az őt kísérőkére, akik pajzsra emelték, majd leszúrták. Nagy részletességgel merül el nemzeti lélektan-sajátosságainkban. Ez nem az építkező magyar, hanem a mindenkor széthúzó, szétforgácsoló történelmi karakter, mely vészterhesen volt jelen a Horthy-korszak előtt, majd után, de a Ceaușescu-időkben is és az azt követő 2 és fél évtizedben, s itt van nemzetárulás képében ma is, s lesz, ki tudja, meddig. Valójában a mi Tündéreképünkről szól Gál Elemér: a nekibuzdulásról és az azt követő gyors pusztulásról, a széttöretésről. Benne újra és újra felvillantja Trianont, a revízió gondolatát, és áll a romok felett, s válogatja ki a téglákat, amiből újraépíthető a maradék ország, a maradék-hitű emberekkel.

A kötet szerkesztője Lisztóczy László következetesen élményszerű szerkesztését mutatja az is, hogy a Móricz-elemzés után az írások sorába az 1956-os forradalom emlékképeit illeszti be. Gál Elemér nem csupán hozzátesz valamit az anyaországi ismeretanyaghoz, hanem új súlypontokat tesz a forgó világ kerekére, és ezáltal más szemléletre készíteti az e témában jártas olvasót. Új nézőpontot formál, pedig csak leír valamit, ami a forradalom emlékének ápolóit megmozgatja. Sok fehér foltot tisztáztak már eddig az új szemléletű történészek, de a köd változatlanul jelen van az egész magyar múltban.

A kádárizmus ketrecében halottfehér csend honolt, a virsli meg a sör elterelték a figyelmet arról a valóságról, ami volt valójában, és arról, hogy mi volt 1956-ban. Nyugatról beszivárogtak könyvek, majd mi is kijártunk már hébe-hóba, és tudtuk,

sok minden nem úgy történt, ahogyan mondták. Majd a rendszer-maskaracsere után szabad gondolatok árasztották el az országot. Filmek készültek balos ízű és kicsit jobb ízzel-színnel a közelmúlt eseményeiről.

Hiánypótló ebben a kérdésben is az író visszaemlékezése a szatmári diákság fel-emelkedéséről. Emlékállítás, emlékszaluk nyitogatása és annál több is. Írása által a halottfehér csendből kiszólnak emberek: diákok és tanárok, akik ott voltak, érte voltak, szóltak és elszenvedték a megtorlást is. Az eltemetett igazságot kaparja felszínre Gál Elemér. Már nincs félelem benne, nem érez semmi kockázatot, hogy önmagának és régi tanártársainak s diákjainak kárt okozna írásának megjelenésével. Sokat várt erre a percre, mennyi feszültséget hordott magával évtizedeken át, míg papírra merte vetni a szatmárnémeti történéseket! Most, megszabadultan a teher-től, tanáremberként teljes felelősséggel mondja, amit látott, hallott, átélt. Nagyon izgalmas olvasmány kerekedett ki a lélek megszorított kényszere után papírra vetett vallomás nyomán. Filmes technikát használ az író, s finomított precíz képekkel lát-tatja, mint hajolt a teljes tanári kar a rádióra október 23-án, majd november 4-én, hogyan reagált mindegyik minden tanár és az igazgató, s milyen lett az ember a szabadságharc leverésének pillanatában.

A legmeggrázóbb filmes jelenet megírását olvasva valóban nem marad szárazon egyetlen olvasó szeme sem, amikor Arany János *A walesi bárdok* balladáját fennhangon mondta minden diák: *apadjon el a szem, mely célba vevé,/Száradjon el a kar, mely őt lefejezte,/ Irgalmad, oh Isten, ne légyen övé, /Ki miatt lőn ily kora veszte!"*

Nagyon nem valószínű, hogy a kolozsvári Király László verse (*Szilágyi Domokos sétái*) ihlette volna meg Gál Elemért, hisz van neki éppen elég ihlet-szeglete, amikor egykori tanítványáról, későbbi író-társáról, Szilágyi Domokosról írt egy portrét. Nem valószínű, de nagyon szép Király-keretben van megírva minden lélegzetnyi kis ideje, rögzítve a költő fejdelemnek. A sok-sok vágtyól az idegek harcán át, a habzó szájú országablók vonítását hallva, a végső pozitív reményben mozogva, de az ő esetében eltörve, korai halálba dőlve. Gyönyörű életpálya – összegezést ad Gál Elemér a „sápadt Hamletről”, s ilyet nem is tud papírra vetni senki, mert annyira sajátos élethelyzetből, közeli kapcsolat-teremtéséből tudja megírni őt. Olyan, mintha bélyegeket ragasztana egy-egy élethelyzet után, s aztán megy tovább, újabb és újabb szép bélyeg róla, az eseményekről, a gyorsan futó időről, amely lassan-lassan kifut *Dom*i talpa alól. A tanár úr ezért rohan, mert már nem fogható be újra az a villanásnyi életidő-késidő, s lekésve ő, amelyben itt volt köztünk a költő. Még megkísérli Gál Elemér megállítani a perceket, de félve teszi, mintha valóban még itt lenne köztünk Szilágyi Domokos, és olvasva a 2004. június 13-án megírt *Hármas szemsugárban* portrét, ez ma már olyannak tűnik, mintha maga ideje után futna Gál Elemér, a megállíthatatlan kardsuhogások közepette. És a végén idő előtt áll meg nála a földi idő.

Erre így emlékszik legszeretettebb társa, Anna: „2007. május 31-én, a tavasz utolsó verőfényes napján, délelőtt 11 óra 10 perckor, talán csüörtök volt! 15 percet vártam a mentőre, hiába sürgettem, későn érkezett. Elemér könyvhét megnyitóra készült délutánra, dedikálni, úgy éreztem, hogy boldog.”

A költőt és tanárát a láthatatlan szálak egyike is összefűzte: mindketten Erdély szülőttei voltak. Gál Elemér Csíkszögödön született, Szilágyi Domokos pedig a máramarosi Nagysomkúton, de ez a törpe távolság megtörpült akkor, amikor 1952-ben Szatmárba költözött tanítani Gál Elemér. Kisebb lélegzetvételű írás a *Hármas szemsugárban*, de annál pontosabb és gördülékenyebb. Szilágyi Domokos fiatalos lendülettel érkezik az első sorok halotti jelentése után, és ezt a lendületet megőrzi róla tanára, mert folyamatos magas izzási szinten tartja, tűzbe tett vasként munkálja Domi alakját. Történetet ír Gál Elemér, egy ismeretségről szól, barátságról, mely már a tanár-diák viszonylatban megszületett, de eközben egy remek jellemrajz is összeáll a diákról, majd a költővé avanszált Szilágyi Domokosból. Aki nem látta őt sosem, annak is ismerősnek tűnik elő a költő: „Sovány, alabástrom arcú, kissé magas fiú volt, ideges, fűrészsző tekintettel, mint aki azonnal szeretne tudni mindent.” Aztán szólási, viselkedési szokásait tárja elénk végtelen szeretettel a tanár úr. És nem szégyelli bevallani, hogy ő is tanult a tanítványtól. Aprólékos, mindenre kiterjedő Gál Elemér megfigyelése. De hogyan is maradhatott meg 28 év távlatából minden apró részlet a mozdulatokról, szavakból, hanglejtésből, a ruházatáról? Bevallottan azért, mert: „volt köztünk valamilyen titokzatos, transzcendens kapcsolat... úgy érzem, néha Szilágyi Domokos lelke szólal meg bennem, amikor vállalkozom valamire...”

Ez a bensőséges vallomás hatja át a tanár-író szeretettel átitatott írását egy pályakezdő íróról. Végül így beszél Gál Elemér: *Keressük ma minden elejtett szavát. Az irodalomtörténészek esszéket írnak róla. Európa nélküli európai költőnek értékelik...*

Szebb világról álmódott Gál Elemér is, erről tesznek tanúságot a Léleképítő fejezetben megírtak (Irodalom és ember; A keresztény hit szerepe a magyar irodalomban; A hit kultúrája; Gótika és gyárkémény; Vannak-e csodák?). És álmódtak mind, kik ott álltak kövek mellett, rendőr megszállta tereken. Mégis, mondaná már Gál Elemér szűkre húzott szemmel és széles mosollyal: Jól van ez így, fiúk! Megtettük, amit megkövetelt a haza. Megkövetelt. És betelt velünk a jelen. Már a többi nem rajtunk múlik. És amint ez kialakul, akkor, a mennyek megnyílnak; dicsősége látható lesz, és az aratás eljön! Ki fogja kiinni az Ő kelyhét? Ki mer válaszolni a felhívásra, hogy *építse az Ő jelenlétébe vezető utat?*”

Néma csend.

Eger adása maradt Gál Elemérnek, aki csak erősítette a büszke egriek hírnévét, bármerre járt. De semmi nem késő, csak fel kellene egyenesedni!

(Média Eger Nonprofit Kft., Eger, 2014.)

Szokolczay Lajos

A rendező erkölcse

Udvaros Béla: egy kis nemzeti színház

Udvaros Béla a magyar színházművészet doyenje kilencvenéves. Mi mással lepette volna meg magát – kell-e ennél ünnepebb ünneplés? –, mint szívyszerelmének, az Evangélium Színház Duna Palotában töltött húsz évének a dokumentálásával. Könyve, az *egy kis nemzeti színház* azonban jóval több az elő- és utójátékot is magában foglaló – hihetetlenül hangzik – harminc (!) bemutató pontos adatlásánál. Lírával átszótt példatár: egy nyughatatlan nyugdíjas rendező magántörténelme úgy, hogy minden sorával a magyar színházművészet gyarapszik.

A három protestáns, a református, az evangélikus és az unitárius egyház égisze alatt működő színház maga volt a csoda. Megalakulását – 1990 tavaszán ült össze a Magyar Protestáns Közművelődési Egyesület – olyan nevek szavatolták, mint Szentágothai János, ifjabb Bartók Béla és Tőkéczi László. A meggyújtott fáklya akkor sem aludt ki, amikor a szocialista kormány az egyháztól megvonta a támogatást. Avval, hogy viharos szakaszai is voltak a két és fél évtizedes működésnek, csak erősödött a társulat kohéziója. Vezérükkel, a törhetetlen, veszélyesebb kanyarokat is átélte Udvaros Bélával sosem hagyták cserben a pódiumot.

Mert játszani akkor is kell, ha embertelen körülmények (a taxissztrájkkor például üres nézőtér, a végig kínzó pénztelenség, hideg próbahely stb.) törnek az Ige továbbítóira. Ugyanis a színjátszás nem csupán szórakoztatás, erkölcs is, a magyar nyelv védelmére fölmentek magatartás-próbája. S olyan népet-nemzetet egybekovácsoló, minden körülmények között a *szereket hangját* éltető cselekedet, amely katartikus hatásával emberibbé teszi az embert.

Az „előjáték” és az „utójáték”, vagyis Lessing *A bölcs Náthánja* (1990) s Márai *Füves könyve* (2010) közötti *hullámszó folyam* – a könyv szellemesen felvonásként címkézi a bemutatókat – valójában fölér egy *kis nemzeti színházi* programmal, hiszen a darabválasztás méltósága, a közlendőkben rejlő bölcselem, a magyar és a világdrámát ugyanazon értékskála tagjának tartó széles panoráma biztosíték a nemes ügy szolgálatára.

Udvaros Béla valójában nem csinált mást, mint értékismeretére hagyatkozott. Évtizedekig ki volt szorítva a fővárosi művészeti életből – feleségét, a kitűnő színésznőt, Dévay Camillát az ötvenes években koholt vádak alapján lecsukták, őt, a „megtévedt” rendezőt (ugyanis „rosszul” nősült) évtizedekre vidékre száműzték (más kérdés, hogy Kecskeméten kibonthatta univerzális tehetségét) –, s nyugdíjba menvén gondolt egyet: talán még nincs késő az új *honfoglalásra*.

A feladat annál izgalmasabbnak tetszett, minthogy sikerszériákat megélt bulvárdarabok közül válasszon. Őt az elhallgatott vagy kevésbé játszott magyar és külföldi klasszikusok drámái érdekelték. Az Evangélium Színház tehát nem csupán szórakoztatni akart – ez sem lebecsülendő szempont –, hanem „nevelni” is. A nézőkben kiváltott katarzis egyben erkölcsi lecke is volt: a humánus megvédése és továbbadása. Ha zajos a korunk, ha a zürzavar válik egyeduralkodóvá és az összeomlás szélén táncol a világ – keserű tánc ez! –, legyen egy *hely*, ahol a szépre, a jóra, a nemeslelkűsége, a közösségért aggódó magatartásforma érvényességére tanítanak. Nem didaktikusan, ám játszva, mi több, a színpad deszkáit ugyancsak megforrosító Ige erejével.

Udvaros nem is annyira naivan, bízott a szó – csak az igaz szó – csodatevő képességében. Az őt mindvégig igazító benső tárnáiban talált magának egy *láncot*, amellyel körülfonhatta az általa fölfedezett, továbbadásra érdemes világot. Ez a lánc – a szeretet. Nem véletlenül idéztetik Thornton Wilder „talán legszebb” regényéből, a *Szent Lajos király hídjából* – az Evangélium Színház az írótól a *Hajszál híját* és az *A mi kis városunkat* tűzte műsorra – az axióma-igazságokat tartalmazó bölcs meglátás: „A szeretet minden megnyilvánulása visszahull a szeretetre, amelyből fakad. Van az elevenek országa, meg a holtak országa, s a híd a szeretet: csak az marad meg, az az élet egyetlen értelme”.

„Eleven” és „holt” – régi és új – végül is így válik *élővé*. Márai is azért szólított meg a Duna Palota színpadán, hogy tudatosítsa bennünk: a régi kassai polgárok olyan katedrálist fognak építeni, melyen nem fog az idő, a tűz, s az évszázadokban nemcsak megáll, de hirdeti az építés, a szabad szellem erejét. „E remekmű előadásával – írja a rendező az *A kassai polgárok* kapcsán – nekünk is ez a szándékunk – János kőfaragó – Márai Sándor – szavait tűztük zászlónkra, s programként adjuk át közönségünknek is: MARADJ HŰSÉGES ISTENEDHEZ, HAZÁDHOZ ÉS JELLEMEDHEZ. ÁMEN”.

Amikor Metz Katalin színikritikus azt írja Sík Sándor keveset és ritkán játszott darabjának, az *István királynak* a bemutatója kapcsán, hogy „egyetlen színház, amely a millicentenáriumot méltó drámával, államalapító királyunk szellemét szóra bíró történelmi színjátékkal ünnepli – vessük közbe: Ratkó József *Segítsd a királyt!* című műve évtizedek után a debreceni társulat jóvoltából épp most támadt föl haló poraiból –, az Udvaros vezette teátrum színház- és magyarságpolitikai gesztusának áldoz. Szinte hihetetlen, hogy a színház evvel az *ünnepi szólással* érte el a legnagyobb művészi sikerét. Hatvanhatszor (!) mutatták be a művet, többször turnéztak vele, többek közt Erdélyben is.

A reformáció ünnepére (1997) Illyés Gyula az *A különce* szólalt meg, hiszen Teleki László „olyan példakép, aki magyarságtudatunkat, erkölcsi magatartásunkat erősíti. És erre nagy szükségünk lesz 1998-ban!”. A rendező sem jós, sem látnok,

sem jövendölő, de – értelmező komolysággal – olyan szellemi ember, aki rajta tartja kezét a kor ütőerén. Szívesen fűz a színre vitt darabokhoz az íróból kiinduló, de saját olvasatát is tükröző magyarázatokat-meglátásokat.

Egy-két példát! Németh László *Galileijéhez*: „Galilei az igazságszeretet által felidézett tragikum hőse”; Ibsen remekművét (*Peer Gynt*) értelmezendő: „Előadásunk célja, hogy ne felejtsük el keresni homlokunkon a rendeltetési jelt: >hol voltam Én, mint istenarc s egész? <”; a színpad erdélyi megújítója, az *Énekes madár* szerzője kapcsán: „Tamási Áron színháza tündökletes, játékos, boszorkányos, és ördögös villanása az időnek, az igazságkereső létnek és az igazságot rejtőztető halálnak”; „A történelem hajnalán fellépő népek és nagy egyéniségek önmagukon túlmutató példázatok hordozói” (Madách Imre *Mózeséről*); Jean Anouilh *Becket vagy Isten becsülete* című darabja mi mást hirdetne, mint „Becket Tamás vértanúsága imponáló, a legtisztább erkölcsi eszmék példája. Szembenéz sorsával, s azt megalkuvás nélkül vállalja!” Vörösmarty Mihály remekében, a *Csongor és Tündében* pedig többek közt az érdekelte – előhíván a mának példát mutató mesét – „Hol tart a világ a szerelem poézise, a házasság szentsége, a férfi és a nő lelki-szellemi vonzódása terén?”

A fentiekből világosan kitűnik: Udvaros Béla az a megrögzött színházi ember – a szakma egyik-másik része ósdinak tartja –, aki a *modernséget* nem a különféle társadalmi, faji, politikai, szexuális stb. eltévelyedések megmutatásában véli, hanem nemesebb, fennköltebb célokat szolgálva, bizonyos magatartásformák, emberi és szabadságképletek, viselkedésmódok, boldogságfaktorok hol poétikus, hol szociológiailag meggyőző színrevitelében. Mindig úgy választ darabot, hogy ebbéli meggyőződését – szemében a színház attól magasztos, hogy azonos az erkölccsel – ne kelljen megtagadnia. A Németh László önéletrajzából vett gondolatot nyugodtan magáénak vallhatja. „Ami bennem van, az nem az enyém, hanem a magyar népé. Az író kötelessége az, hogy ahol rés nyílik, kihajtson.”

Hogy a színpadot, az előadó-művészetet, a zsinórpaddás és a sűgőlyuk között zajló dolgokat, a dialógusírás és a színpadra állítás minden csinját-bínját ismeri – mellesleg jó tollforgató is –, arra kár szót vesztegetni. Ám azért egyetlen példa hadd hozasson föl mindezek bizonyítására. Márai *Füves könyve*, amely kis bölcséleti tanácsokat, élettapasztalatokat, köznapi meglátásokat tartalmazó tárca-gyűjtemény, mindenre való, csak színpadra nem. Udvaros ebből a színpadi deszkáktól legtávolabbi – a töredéket is egésznek mutató – műből faragott (alkotott!) valódi életkép-drámát, amely egyúttal Férfi és a Nő boldogság-csatája. A kis, zenével, énekkel, tánccal színesített pódium – amelyen a jelzészzerű díszletelemek mellett a szó, az összeütközések és a kedélyes találkozások, együvé tartozások anyaga a legfontosabb –, bárhol elhelyezhető, pajtában, csűrben, tornateremben (még templomban is, hiszen ott volt az ősbemutató). Buzogány Márta és Pelsőczy Lász-

ló, a kitűnő páros nem véletlenül fordult meg evvel a Márai-Udvaros darabbal – harminc körül jár az előadások száma – a honban és külföldön.

Az *egy kis nemzeti színház*, ezer színes képpel és jól használható mutatókkal tarkítva, dokumentum voltán túl egy kor tükre is. A rendező több mint két évtized alatt – értékölmutató gesztusa bámulatos – a magyar és a külföldi drámairodalom olyan alapjait vitte színre, amelyek sok egyéb mellett az ő ethoszáról, színházszeretetről is vallanak. Csak a magyar szerzőket említve is kikerelkedik egy tudatos (szak)emberkép. Madách Imre (*Mózes; Az ember tragédiája*), Vörösmarty Mihály (*Csongor és Tünde*), Illyés Gyula (*Fáklyaláng; A külön*), Németh László (*A két bollyai; Galilei; Nagy család*); Tamási Áron (*Hegyi patak; Vitéz lélek; Énekes madár*), Márai Sándor (*A kassai polgárok; Füves kert*), Sík Sándor (*István király*), Kovách Aladár (*Téli zsoltár*), Herczeg Ferenc (*A híd*), Heltai Jenő (*Egy fillér*), Nyirő József (*A próféta*), Hubay Miklós (*Hová lett a rózsa lelke?*), Szabó Magda (*Szent Bertalan nappala*) művei jól festik a rendező érdeklődési karakterét.

Ugyanezt erősíti a külföldi klasszikusok nem akármilyen sora: Lessing: *A bölcs Náthán*; Thorton Wilder: *Hajszál híján; A mi kis városunk*; G. B. Shaw: *Szent Johanna*; Henrik Ibsen: *Peer Gynt*; Jean Anouilh: *Becket vagy Isten becsülete*; Robert Bolt: *Egy ember az örökkévalóságnak*; Jean Giraudoux: *Trójában nem lesz háború*; Friedrich Dürrenmatt: *A fizikusok; Főrévi karácsonyi játékok*.

A bemutatók sajtóvisszhangja is helyet kapott a kötetben – a legérzékletesebb ismertetések-kritikák Párkány László tollát dicsérik. Udvaros Béla álmát – ő nem *önmegvalósító* – a magyar színházművészet nagyjai vitték a közönség elé. Mindennél jobban bizonyítva, krónikásunk – másokkal ellentétben – az a rendező, aki jobbára a színészekre épít. Az előadások motorjai? Bizony azok. Ha ideírom a névsorból kiemelkedőket, talán kitűnik az egyszervolt Evangélium Színház mulhatatlan ereje is: Bitskey Tibor, Bánffy György, Darvas Iván, Kállai Ferenc, Koncz Gábor, Pataky Jenő, Simon György, Némethy Ferenc, Bubik István, Körtvélyessy Zsolt, Sunyovszky Szilvia, Mécs Károly, Venczel Vera, O. Szabó István, Udvaros Dorottya.

(*Nap Kiadó, Budapest, 2015.*)

Farkas Gábor

Művek és világok – a szerző nem halott

Lajtos Nóra: *A tiszta beszéd varázsa*

A 2014-es ünnepi könyvhétre jelent meg Lajtos Nóra első önálló kötete *A tiszta beszéd varázsa* címmel a Hungarovox Kiadó gondozásában. A kötet olyan irodalomtörténeti tanulmányok, recenziók, kritikák és publicisztikai írások gyűjteménye, melyek 2005 és 2013 között jelentek meg a fiatal irodalomtörténésztől többek között a *Hitel*, a *Magyar Napló* vagy éppen az azóta sajnos megszűnt *Debreceni Disputa* folyóiratokban. A gyűjteményt a kötet elején Imre László debreceni professzor ajánlja, és az írások legnagyobb erényeként említi, hogy a szerző bennük „markánsan foglal állást a nemzeti értékek és a népi irodalomhoz kapcsolódó irodalmi hagyomány dolgában.” (7) A 2013-ban PhD. címet szerző, debreceni tanárként dolgozó Lajtos Nóra kötődése a népi irodalomhoz nem véletlen. A nemrég elhunyt Görömbei András professzor volt témavezető tanára, akinek esztétikai szemléletét hangsúlyozottan közvetíti tanulmányaiban és kritikáiban Lajtos Nóra.¹

A könyv négy fejezetre bontva összesen tizenhárom írást tartalmaz. Az első fejezet két hosszabb lélegzetű tanulmánnyal kezdődik Sánta Ferencről, melyek a szerző doktori disszertációjának is részét képezik. Az egyik általában fejti ki a 20. századi író recepciótörténetének eredményeit, és elemzi Sánta életművének eddig nyitottan hagyott részleteit. Éppen ezért – ahogy a tanulmány alcíme is utal rá – ez *Elméleti „ablaknyitás” Sánta Ferenc rövidprózájára*. Azért is jelentős ez az „ablaknyitás”, mert az elmúlt évtizedek irodalomtörténete Sánta Ferenc regényeire helyezte eddig a hangsúlyt elfedve a novellák jelentőségét az életműben. Mind ebben, mind a másik – a *Tündérvilág* című Sánta-novellát elemző – tanulmányában Lajtos Nóra precízen veszi sorra a témával korábban foglalkozó irodalomtörténészek – többek mellett Vasy Géza és Czine Mihály – kutatási eredményeit, és logikus eszmefutatással vonja le saját következtetéseit Sánta novella-irodalmáról kifejtve annak esztétikai sokszínűségét, metaforikus összefüggésrendszerét, mitopoétikus mélyrétegeit.

A könyv harmadik tanulmánya a tragikus sorsú kolozsvári poéta, Szilágyi Domokos *Napraforgók* című kései versének változatait teszi hermeneutikai vizsgálá-

¹ A szerző 2013-ban doktorált a Debreceni Egyetemen. Témavezetője dr. Görömbei András volt. Disszertációjának címe: „Az én hitem az, hogy az ember jó...” – *Mitopoétika és medialitás Sánta Ferenc rövidprózájában*.

lat tárgyává. A 2006-ban a *Forrásban* megjelent írásában Lajtos Nóra – akárcsak Sánta Ferenc műveinek elemzésekor (és recenzióiban, kritikáiban is így jár el) – először a téma kutatásának eddigi eredményeiből alkot keretet saját megállapításaihoz. Ezzel kapcsolatban jegyzi meg, „hogyan a kései Szilágyi-líra versdarabjait eddig nem tárgyalta behatóbban a Szilágyi Domokos-i recepció.” (53) Lajtos Nóra a versváltozatok elemzése után összegez, és összegzésében arra is rávilágít, hogy az ügynökbotránnyal hírbe hozott erdélyi költő költészetével/személyiségével kapcsolatban az irodalomtörténetnek még mindig vannak lezáratlan fejezetei: „Azt gondolom, hogy az emlékezés gesztusával minden alkalommal az élő Szilágyi Domokosról kell beszélnünk, akinek életműve (...) sok kérdést tartogat a számunkra.” (67)

A második fejezet recenziói fiatal és idősebb szerzők (Both Balázs, Farkas Gábor, Oláh János, Rott József) könyveiről ugyanazt az irodalomkritikusi hozzáállást mutatják Lajtos Nóráról, amely nagyobb terjedelmű tanulmányait is jellemzi. Az aktuálisan ismertetett alkotáson kívül Lajtos mindig bemutatja a szerzők addigi pályáját kitérve nyilatkozataikra, műveik recepciótörténetére. Teszi ezt mindig úgy, hogy hivatkozásai pontosak, megállapításai logikusak és a művészetértés elmélyült szemléletéről tanúskodnak. A kortárs irodalom számára nagyon fontosak az ilyen hozzáállású és felkészült irodalmárok, hiszen a mai irodalom egyre távolodóban van a ma társadalmától, az olvasás a megértéstől, az intuitív szövegértelmezés a világ és a létezés megértésétől.

A kötetben a recenziókat *kritikai medáliák* követik (ez a könyv harmadik fejezetének címe, melyet a szerző a 2011-ben elhunyt irodalmár és szerkesztő Olasz Sándor Németh Lászlóról írt tanulmányainak gyűjteményes kötetének kritikájából emelt fejezetcímmé). Ebben a részben is négy írás kapott helyet. Az első Görömbei András professzor 2008-as esszékötetének értő bírálata, melyben Lajtos Nóra többször idézve a Görömbei-kötetből (*Azonosságtudat, nemzet, irodalom*, 2008) hű képet mutat be az ismert irodalomtörténész látásmódjáról az irodalom és a nemzeti sorskérdések, valamint az identitástudat viszonyával kapcsolatban. És Lajtos Nóra reflexiója jól összefoglalja mindezt: „Nem jelenthet ez mást, mint azt, hogy irodalmat »művelni« csakis helyes önismerettel lehet. (...) A [Görömbei András-] kötetben szereplő szerzők (...) képesek rávilágítani egyéni és nemzeti korproblémáinkra” (130) A fentebb említett Olasz Sándor könyvéről (*A nyugati igény – Németh Lászlóról*, 2011) írt kritikájában Lajtos Nóra találóan jellemzi az irodalomtörténész stílusát: „Olasz Sándor tanulmányírói stílusa egyéni értekező karaktert kölcsönöz írásainak. (...) Érdekes szerzői megoldás a részéről, hogy zárójelek között mondja el a lényegét, illetve hogy írásainak zárlatai olyanok, mintha újabb »szikra gyúlna« bennük, ugyanis gyakran meglepő újdonságokkal szolgál az utolsó bekezdésben.” (164) Cziráki Zsuzsanna *Az erdélyi szászok története – Erdé-*

lyi százsz irodalomtörténet című könyvének ismertetését pedig az teszi izgalmasan újszerűvé, hogy Lajtos Nóra többször fogalmaz meg benne a könyvkritikán túllépő irodalomelméleti megállapításokat: „Nincs minden nemzet olyan szerencsés helyzetben, hogy az eredetére vonatkozó kérdéseire egyértelmű, megnyugtató választ tudjon adni. Ilyenkor kezdődhet el az a legendaképződési folyamat, amely ezt a hiátust igyekszik minél adekvátabb módon betölteni.” (168)

A kötet utolsó írása, a külön fejezetbe szerkesztett *Múzeumi séták* (a fejezet címe: *Három impromptu*) számomra talán azért a legizgalmasabb, mert ahogy a fejezetcím is utal erre, ez a publicisztikai mű három olyan rögtönzés Lajtos Nóráról, amelynek hírháttére mellett a szuggesztív líraiság a legfőbb értéke. A költészettel is foglalkozó irodalomtörténész úgy ír itt klasszikus költőinkről, hogy közben maga is költészetet alkot. Úgy lép szerepébe, hogy mindvégig megőrzi az emlékezés és a tisztelet gesztusának individuális szerepét.

„A recenziókat, kritikákat tartalmazó kötetet műfaji-kompozíciós zártság és tematikai sokszínűség jellemzi” – fogalmazza meg megkérdőjelezhetetlen értéké-
ként Lajtos Nóra könyvének az ajánló Imre László professzor. A kritikus emellett kiemelheti, hogy a hosszúra nyúlt, gyakran a mindentudás látszatát keltő, idegen szavakkal „kérkedő” tanulmányokkal szemben Lajtos Nóra írásai éppen annyira hosszúak, hogy az olvasó mentális egyensúlyát is figyelembe vegyék. A szerző kerüli a felesleges idegen szavakat, és elemzéseiben olyan kérdésekre világít rá, melyekben a mindentudó irodalmár szerepétől távol az értő és érdeklődő olvasó perspektívája érvényesül. Ezért ezt a könyvet nemcsak a „szakma” képviselőinek ajánlhatom, hanem minden olyan műértő befogadó számára, akit az irodalmi alkotás teremtője is érdekel, ha egy verset, regényt vagy novellát elolvas. Mert a szerző nem halott,² megmutatkozik karaktere művének teremtett világában.

(Hungarovox Kiadó, Budapest, 2014)

² Roland Barthes *A szöveg öröme* című könyvében a modern recepció alapvetésévé vált híres megállapítása szerint: „a szerző halott”.

Kaló Béla

„mintha mese volna voltod is”

Büki Attila: Csavarvonal – Versek és fordítások

Versekben olykor szürrealisztikus bariton hang, s nagyon egyedi olykor meghök-kentő – színvilág a festményekben: Büki Attila lírikus-képiró, akvarellfestő új kötetében is az olvasó mint labirintusba hatol be az alkotó érzélemvilágába.

Amit érzünk: a többértelműség többletének élménye. A hagyomány és az avantgarde vegyítéséből származó intellektuális tudatosság a szintézis felé tereli ezt a fajta költészetet.

Ami megfog: a kép élessége, ami költői alapkövetelmény. Olyasféle, mint festők-nél a rajztudás. Aki tud rajzolni, tud képet írni, az sokat tud. Büki szöveg-szobrászatának darabjai a méltóságát és az egyensúlyát veszített világot mutatják meg nekünk, ahol „átugrik az idő mindenben/ mintha mese volna voltod is/ mint toronyból kikopott harang/ nyelve mely földre rozsdásodik” (*Mikor emlékek kötnek össze*).

Költőnk – mert képzőművész is (illusztrációi különleges színvilágukkal remekül illeszkednek teljes önállóságukkal a versek mellé), keze a festészet, a szíve az írás felé vitte egykoron – tudja, hogy a képélességének foka hajlam, ízlés, irányzat dolga. Egyensúly-megtaláló eszköz, ha úgy akarom, terünk és időnk rajzolata.

Büki Attila független szellem, aki nem a ”józanságot elhagyók otthontalan honlapján” szörföl, nem egyfajta ihlettenger hátán nyargalás ez a költészet, hanem túllépve egy lokális léthelyzeten kapaszkodó egy szélesebb világhoz, egy tágabb kontinenshez.

Kötöttség és szabadság vibrál soraiban, növényyszerű lét és messze vágyó mobilitás, valóságosan s transzcendens értelemben is.

Valaha azt írtam korábbi verseiről, hogy felvilágosult pesszimizmusa, ember és a külvilág disszonáns ellentétéről szól. Az alkotó ember gondolatokat és érzelmeket helyez életének centrumába, bizonyos értelemben kiírja (s kifesti) magát a világból. Azaz, amíg ír, ne itt legyen. Szürrealisztikus és kockázatos vállalkozás ez, patriotizmus és lüktető idegenség egyszerre.

Versei a logikus rend szükségszerűségében fogantak, ahogyan a lírai darabjaival rokon műfordításai is.

Költői képei nem nagyra törőek, nem akarja minduntalan eljátszani a nyomtatott sorok, szavak között a háromdimenziós, fogható tárgy szerepét, de nincs érzékletesség éles érzékelés nélkül. Aki szavakba akarja átparolni a látványt, annak tudni kell fognia, darabonként kézbe vennie azt, amit átpakol.

A költő figyel. Rögzíti, amit még rögzíthet. Amire emlékszik, s úgy él emlékezetével, mint a tornász, aki naponta gyűrűn, nyújtón gyakorol.

Eme versek csendes vonakodással, a *hiány* panaszos emlegetésével mégiscsak elmélyítik az isteni igényt, és mindig megidézik azt az értékrendet, amely csak a bizalom, a hit összeszedett mozdulatával szerezhető meg: „Világíts fenséges csillag/ betűbokraimra/ Fényesítsd jeleit/ árva ágaimnak/ fényesítsd levelét/ a sírba hullónak” (*Világíts fenséges csillag*).

Az idill többnyire csak az álmokban létezik, a tárgyak, az égitestek, a fogalmak és emlékek elvont szinten buknak elő a lírikus emlékezetéből. Hiszen az élet körforgása megváltozhatatlan, s elmozdíthatatlan, akár valamennyiünk röghöz kötött története. Vágy és kudarc, nyűg és talány: az élet örök feszültsége. Egyfajta folytonos készenléti állapot. Vágyak, szavak, emlékek, mítoszok polifóniájában szólal meg az evidens hit, az emberarcú morál. A spirituális tudatosság előhívhatja az elvont világon túli összefüggések jelenéseit is.

Versek, gyermekversek, foszlányok, műfordítások, akvarellek. A lehetetlen elérésének vágya, a lehetetlen megkísértése. A kötet – ez a kötet is – a végig nem járt lehetőségekre figyelmeztet.

S akkor még az illusztrációkról, amelyek tulajdonképpen önálló képek(is). Olyanok, mint az a fénykép, amin a költő tanúsága szerint „angyalszárny lebeg”, s amely „utazhat veled”, olvasó, „mint az álmod.”

S közben készülnek az új képek, versek íródnak, átültetődnek idegennek hitt poéták gondolatai, s vagyunk, élünk, írjuk a jelent s a múltat.

Lét és nemlét peremén, ahol még”lehattünk volna boldogok”.

(*Magyar Nyugat Könyvkiadó, Vasszilvágy, 2014.*)

Madarász Imre

Rokay Zoltán: Johann Gottlieb Fichte élete és műve

Rokay Zoltán *Johann Gottlieb Fichte (1762–1814) élete és műve* című könyve két kerek Fichte-évforduló között látott napvilágot. A nagy német filozófusnak tudniillik 2012-ben ünnepelték kétszázötvenedik születésnapját, 2014-ben pedig halálának bicentenáriumára emlékeztek. Már ahol. Magyarországon nemigen. Nálunk Fichtét sosem becsülték rangjához illően, illetve úgy, mint a klasszikus német filozófia szellemóriásainak „kvadrumvirátusából” Kantot és Hegelt (talán csak Schellinget mellőzték nálánál is inkább). Ha visszagondolunk a 2004-es „Kant-év” konferenciáinak és tematikus folyóiratszámainak bőségére, szembeszökő a különbség.

A kettős jubileum kellett ahhoz, hogy magyar nyelven új Fichte-monográfia jelenjék meg, ugyancsak kereken huszonöt esztendővel Felkai Gábor 1988-as színvonalas munkája után. Negyed évszázadonként egy-egy könyv ilyen nagyságrendű „vezető elméről” nem valami sok. A Rokay-könyv hiánypótló érdemét ez csak növeli.

Rokay Zoltán személyében avatott monográfusára talált a „szabadság filozófiájának” kidolgozója, egy fontos, ámde idehaza kallódó, „hiányjeles” téma: olyan tudósra, akit nem az alkalmi megemlékezés készített tollat fogni. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem volt tanszékvezető és dékán professzora nemzetközi léptékű Fichte-kutatókat folytatott, és tíz éve az ő fordításában és gondozásában adták ki a Fichte filozófusi hírnevét megalapozó *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérletét*. Három, a szerző fordította Fichte-előadászöveg ebben a kötetben is szerepel a függelékben, mely a képmelléklettel együtt terjedelemben felülmúlja a főszöveget, a tanulmányt. (A képanyag szép és érdekes, az viszont meghökkentő, hogy a „főhősről” mindössze egyetlen árnyképet találunk.)

Rokay Zoltán szintézise a pálya állomásainak útvonalán haladva kínál életrajzot és eszmetörténetet, de mindkettőt csak részlegesen, úgyhogy sem Fichte életéről, sem eszmerendszeréről, sem egyes értekezéseiről nem kapunk viszonylagosan sem teljes átfogó képet. A szabálytalan karrier csomópontjait – a félbehagyott egyetemi stúdiókat, az „ex nihilo” doktorátust, a több szempontból is későn, remekművei megalkotása után, hanyatló korszakában elért professzori rangokat, dékányságot, rektorságot – illetően éppúgy maradnak kérdőjelek az olvasóval szemben, mint azon alapvető „fichtológiai” probléma kapcsán, hogy a szubjektív idealista szisztéma „rendszerátváltásai” mennyire voltak lényegiek, és miként

értékelendők, vagyis, hogy a könyvíró egyetért-e a fichtei filozofálás felívelő és lehanyagoló periódusokra való klasszikus felosztásával. A napóleoni háborúk idején szenvedélyeket és vitákat ébresztő leghíresebb politikai („nem elsősorban a nacionalizmus, hanem a hazaszeretet sugallta”) megnyilvánulásairól is szívesen olvastunk volna többet, mélyebbet, kivált az ifjúkori, a francia forradalom mellett kiálló vitáit és az „időskori” (valójában Fichte sosem öregedett meg: ötvenegy éves korában hunyt el) utópia, a „zárt kereskedőállam” víziója fényében. Jó lett volna, ha Fichte változatos utóéletéről is többet kapnánk egy-egy rövid utalásnál.

A mű mindezen fenntartásokkal és kérdésekkel együtt is figyelmet érdemel. S azt is megérdemelte volna, hogy ne magánkiadásban, hanem hivatott könyvkiadó értő gondozásában kerüljön az olvasóközönség elé: akkor bizonyára kevesebb toll- és sajtóhiba, nyelvi és stiláris döccenő maradt volna benne.

Az előszóban Rokay kijelenti: „egészen biztos, hogy ezen (évfordulós – M. I.) alkalomból is napvilágot fognak látni értékes és eredeti publikációk a témával kapcsolatban”.

Az „egészen biztos” helyett mi úgy írnánk: remélhetőleg.

(Lux Color Printing és Szulik Alapítvány kiadása, Óbecse, 2013.)

Kántás Balázs

A holt terek poétikája

Evellei Kata: Álombunker

Evellei Kata a legfiatalabb magyar költőgeneráció illusztris képviselője, az ELTE bölcsészkaráról kiindult, az *Apokrif* folyóirat köré szerveződött nemzedék szerzője, melynek tagjai közül immár többeket a fiatal magyar irodalom ígéretes tehetségei között tartanak számon.

A szerző három fegyelmezett ciklusba rendezve adta közre első kötete verseit – érettségről tanúbizonyságot tevő, az olvasót gyakran üres, olykor egyenesen nyomasztó, holt terekbe kalauzoló költészet ez, melyben a lírai az én, már ha egyáltalán még jelen van, a leggyakrabban magányosan, valamiféle eredendő hiány állapotában jelenik meg.

A bevezető, *Útravaló* című első vers után a kötet első ciklusa a *Büntetésben*, melyet leginkább úgy értelmezhetnénk, mint egy gyermeki perspektívából megszólaló szubjektum rácsodálkozását az őt körülvevő világra, telis-tele félelmekkel és csalódásokkal. Elhagyott, de legalábbis elhanyagolt gyermeki én képe *rajzolódik ki* (miként erre a ciklus első verse, a *Kirajzolódom* című önértelmező költemény is utal), aki nem igazán érti, miféle bünt is követhetett el, hogy látszólag az a büntetése, hogy gyakorlatilag nem vesz róla tudomást senki.

játszóház

*lassan egyszínű leszek a falakkal
és fölveszem a formákat mint a víz
átszívárogo rajtam lusta nappal
megszilárdul bennem törékeny vasíz*

*a számban itt-ott észrevétlen apró
pénz helyett arcok szertesztét a járdán
az utca teleírva kész a napló*

fölötte tonnás vasbeton szivárvány

*égpótléknak üsse kő jó lesz nekem
amíg nem jutnak rajta át a hangok
dúdolok saját fülembé csöndesen
és ráaggatok majd egypár galambot*

– olvashatjuk a *játszóház* címet viselő szöveget, mely megítélésem szerint a bevezető ciklus egyik kulcspoémája. Falak, járda, vasíz, vasbeton-szivárvány – tipikus urbánus környezetre utaló motívumok, Evellei Kata lírájára jellemző módon közöttük azonban mindössze egyetlen ember jelenik meg, maga a költői beszélő, aki e kihalt, élettelenséget sugárzó terekben járva-elve kérdez ugyan, de válaszokat a kérdésekre nem kap, ugyanis nincs kitől, így inkább megelégszik azzal, hogy önmaga létezését kísérli meg értelmezni. A gyermeki perspektívába helyenként nem kevés ironia is vegyül, az ön- és világértelmezés horizontja pedig a ciklus előrehaladtával egyre tágul – a beszélő lassanként kilépni látszik az egész versfüzért átható szubjektivitásból, s reflektál az aktuális társadalmi-politikai problémákra is a ciklus utolsó, *Nem az a megoldás* című versében:

*„Persze, foglalkozni kell vele, nem arról van szó,
hogy most akkor darwinizmus az egész
(bár azért ismerjük el, hülyék voltak és lesznek),
mindenkinek megvan a maga keresztje,
de minderre nem az a megoldás, hogy
másokat is magukkal rántanak a gödörbe.
Ez tipikus köldöknéző magyar mentalitás,
és kurvára jellemző kis hazánkra.”*

E szövegben ugyancsak tetten érhető a szerző generációjának jó részére egyébként jellemző erős társadalomkritika, a fennálló rendszerből való már-már szélsőséges kiábrándultság. E fanyar ironiával megszólaló társadalmi-politikai tematika azonban szinte zárványszerűen van jelen az *Álombunker* című kötetben, a második, *Nyílászárók* címet viselő ciklus ugyancsak visszatér a (jellemzően magányosan megjelenő) lírai énhez, az elsősorban ön-, másodsorban világanalízis szándékához.

A középső beszélője már sokkal kevésbé gyermeki perspektívából látja és láttatja a dolgokat, s bár a megszólaló szubjektum jobbára itt is társtalan, üres terekben bolyongva keres választ a kérdéseire, sokkal inkább a fiatal felnőttkor küszöbén álló kamasz(lány) nézőpontjából szólal meg, alapélménye pedig a versek sugalmazása szerint nem más, mint egy (talán az első komolyabb) szerelmi csalódás. Megjelenik ugyan a lírai *te*, a megszólított azonban olybá tűnik, sosincs egészen jelen, csupán a távolléte, hiánya az, amit a beszélő megszólítani képes.

*„Nyugodj meg, nem fog rajta szónak
csákánya már, sem puszi nem vájja
többé ki, arcunk sziklafaláról
nem visszhangzik rémült turisták
ijesztésére tollpárbajunk
csattogása; nem moccanunk már,
elnyúlunk csak vízszintbe téve
föld alá fúrt nyugóhelyünkön.”*

Többek között így szól a *Lerakódás* című vers utolsó néhány sora, melyben a költői beszélő egy a megszólítottal, feltehetőleg egykori szerelmével folytatott levélváltásra emlékezik. A *te* távoli, elérhetetlen, csupán a hiánya az, amit meg lehet szólítani. Groteszk módon a szakítás élménye halálmetaforaként jelenik meg, s nem csupán a vers tere kihalt, élettől mentes, de a szöveg sugalmazása szerint az egymástól való elválás traumáját, legalábbis átvitt értelemben, de a beszélő és a megszólított sem élte túl. Kamaszos felnagyítása ez a valóságnak, ugyanakkor mindez meglehetősen érett költői képalkotás keretében. A szerelmi csalódás és a szakítás traumatikus tapasztalata a második ciklus verseinek egyik fő szövegszervező elve, s a ciklus három része tagolódó hosszúverse, a *légzőgyakorlatok fél tüdőre* ugyancsak a szakítás utáni kiábrándultság és belső üresség állapotát örökíti meg, egyúttal túl is lépve a traumán:

*„és én ettől félek a legjobban
hogy egyszer tompa leszek én is
szelíd tárgy lekerekített élekkel
akit nem kell már egy másiknak beburkolnia
a csöndtől félek
a kettőnk csöndjétől
amikor már én sem foglak”*

A szakítás és az elmagányosodás tapasztalata egyszerre a felnőtté válás folyamata is a költői beszélő számára, s a kötet harmadik, *Utópia* című versciklusában ugyancsak határozott perspektíva-váltás figyelhető meg. Itt már kevésbé a kamaszlány, mint inkább az érett, fiatal (költő)nő szólal meg megfelelő élettapasztalattal a háta mögött, s ha nem is teljes, de részleges válaszokat bizonyosan találva a világ felé intézett kérdésekre. A díszlet, a versek terei persze itt sem változnak meg radikálisan – a beszélő továbbra is steril, kihalt terekben, üres utcákon, elhagyottan heverő tárgyak között jelenik meg, már ha egyáltalán megjelenik még bármilyen formában is a beszélő szubjektum:

Előeste

*A házak morajlása körbeér,
s a feltorlódo hullámsötétben
egymásba csukódnak az ablakok,
hogy esti imájukat eldadogják,
összekulcsolódnak a kertek is;
s a riadt, csúszós kövek közé már
befészkelte magát a félhomály.
Egy villanás, az utca elszökik,
a lámpák fénymarka összerándul,
a házak morajlása körbeér.
A tetők alá beszivárog az éjjel.*

Az *Utópia* című ciklus nyitóverséből a beszélő gyakorlatilag visszavonja magát, élő szubjektumoknak nyomuk sincs, csupán élettelen tárgyak, térrészek jelennek meg megszemélyesítve, az élet illúzióját próbálva kelteni. Nyomasztó, halott környezet, halálosan pontos, tárgyias leírásokkal – líraiatlan líra, mondhatnánk. De ha meg is jelenik az *én* valamilyen formában, amikor a beszélő egyes szám első személyű igealakokkal utal önmagára, akkor is csupán egyedül, társtalanul látjuk, üres terekben, nemegyszer valamiféle halál közeli kontextusban, mint például az *Erkélyek* című, nyolc négysorosra tagolódó vers hatodik darabjában:

6. Reggio Calabria

*Hűvös takaró alatt
fekszem az ágyban.
Etnafekete porral
fedve a lábam.*

Evellei Kata beszélője a kötet verseiben gyakorlatilag végig magányos, ez a magányosság pedig egyfajta attribútummá, identitásképző tényezővé válna a számára. A legtöbb szöveghelyen alapvetően fegyelmezett, analitikus hangnemben szólal meg, ugyanakkor e hangnem, a felszíni ridegség mögött mélyen mintha ott lennének elfojtott érzelmek is. A holt terekben való bolyongás nem csupán önkeresési folyamat, de egyúttal a társ, a mindenkori másik keresése is – látszólag persze sikertelenül, s ez a sikertelenség és attribútumszerű magányosság az, mely a beszélőt a külvilág elleni önvédelemből, legalábbis a felszínen, látszólag túlzottan visszafogottá és érzéketlenné teszi. A hideg, kiüresedettnek ható szövegterek-

ben nem jellemző az érzelmek túlcordulása, még azon versekben sem, melyek a szerelmi csalódás, a szakítás traumáját örökítik meg – a beszélő jellemzően e szövegekben is meditál, analizál, értelmez, hajszálpontosan leírja az őt körülvevő látványokat, s kevésbé emocionális, mint inkább intellektuális regiszterben keresi a válaszokat a világ felé intézett kérdéseire. Az eredendő magányt és a létezésbe való belevetettséget az intellektualizmus hivatott ellensúlyozni. Ez az intellektuális hangvétel pedig nem bomlik meg a kötet legvégén sem, radikális változás a költői szubjektum beszédmódjában és világszemléletében nem következik be, még akkor sem, mikor látszólag már nem egyedül, hanem valaki más (az annyira vágyott, végre megtalált társ?) társaságában jelenik meg a záróciklus utolsó, egyúttal címadó versében:

*„a csapvíz éles íze mint forrás fakad
föl a távoli kéményekből ezüst
pázmákban terül szét a pára füst
az ég zászlóként lebbenő sávjai
között a varjak gombostűfejnyi
negatív bolygó egy kiszámíthatatlan
pályaíven suhanunk a hidak alatt
hullámok háta egy mozduló kar
erővonalai hol eldobja hol messze fut
elkapja egy örökmozgó tükörsima
megállíthatatlan lendülése”*

Miként arra az *Utópia* cím is utal, elképzelhető, hogy az eredendő magányból való kitörés, az annyira vágyott társal való együttlét, melyre a többes szám első személyű igealakok utalnak, nem a valóság, csupán egy kívánt, ám elérhetetlennek ható, utópisztikus létállapot. Az idillikus helyzet analitikus, itt is már-már szenvtelennek, távolságtartónak ható deskripciója ugyancsak arra utal, az csupán vágyalom, de semmiképp sem a valóság. A magány, mint alapélmény tehát az *Álombunker* verseiben töretlen marad.

Ha megkíséreljük értelmezni a kötetcímet, ugyancsak a beszélő egyedül való létezéséhez és az őt körülvevő világtól való elidegenedtségéhez jutunk vissza. Az álom érzelmeket, vágyakat felidéző szó, mely a metafizikai tartományba vezeti az embert, a bunker ellenben rideg, lélektelen, totális érzéketlenséget sugalló, háborús asszociációkat generáló katonai létesítmény, mely a maga halott anyagiságában csupán funkcionális szereppel bír. A költői beszélő, talán a csalódások és traumák okán, a világ visszáságaitól visszahúzódva álmaiból emel bunkert maga köré. E bunker pontosan ugyanolyan holt tér, mint amilyenekben Evellei

Kata verseinek beszélője elhelyezi önmagát, fő funkciója ugyanakkor a védelem. A magány, önmagunk világból való visszavonása korántsem idillikus állapot, ám megvéd a további lehetséges csalódásoktól.

Ha jól megnézzük, Evellei Kata első kötete szerves folytatása annak a kortárs magyar lírai tradíciónak, melybe nemzedéktársai közül többek között Áfra János, Deres Kornélia, Ayhan Gökhan, Szöllösi Mátyás, Lázár Bence András, Korpa Tamás, Izsó Zita vagy a valamivel idősebb generációból példának okáért Krusovszky Dénes költészete illeszkedik. Kiindulópontja alapvetően alanyi, ám az alanyon kívül szinte nincs is más a világban – a *holt terek poétikáját* megteremtve teszi versei világát egyszerre szélsőségesen személyessé és személytelenné, s bár kellő távolságban, de e holt, egyszerre személyes és elszemélytelenedett versterek mögött ott érezhetjük Pilinszky, Nemes Nagy Ágnes, Rába György vagy Lator László, az újtárgyiasság lírikusainak hatását is. Evellei Kata nem tipikus kortárs költőnő abban az értelemben, hogy bár bizonyos szövegeiben megjelennek a nőiségre való utalások, a versek többsége nem gender-szempontról olvastatja magát, nem a nőiség tapasztalata, annak biológiai vagy társadalmi aspektusai képezik a kötet elsődleges tematikáját. Alapvetően intellektuális lírával van dolgunk, ahol az érzelmek is meglehetősen háttérbe szorúlnak, s inkább a leíró-analizáló hangvétel dominál, ugyanakkor a szövegek nem mentesek a finom, visszafogott iróniától sem.

Az *Álombunker* meglehetősen ígéretes pályakezdés, melynek szerzője saját generációján belül meglepően érett hangon képes megszólalni, ugyanakkor látszik e költészeten a nemzedékre oly jellemző élményvilág intenzív jelenléte, illetve bizonyos poétikai eszközök, hangulatteremtő képi megoldások következetes használata. E versek illeszkednek egy bizonyos nemzedéki poétikai tradícióba, már ha beszélhetünk ilyenről, s a jövő zenéje, hogy a szerző egy esetleges következő kötetben képes lesz-e valamivel egyénibb, a generációs hagyományhoz immár kevésbé szigorúan kötődő hangnemben megszólalni.

(*PRAE.hu, Budapest, 2013.*)